

Տ. ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ

1. Կաթողիկոսութիւնը

Հայրապետի տնուն ալ Թարգմանչաց շարքին մէջ կը գրուի, և Կանոնադիրքն ալ նորա տնունը կը մակագրէ իւր ճեպարդիկոս և Թարգմանիչ աշակերտեալ մեծի սրբոյն Սահակայ հայրապետի (կան. 213): Այդ Մանդակունիին կաթողիկոսութիւնը 478-ից դնելով և զինքն 65—70 տարեկան ենթադրելով, Սահակայ՝ մահուան ատեն հազիւ թէ 30-ի մօտ եղած կը լինի և միայն յետին աշակերտներէն մին եղած կրնայ ըլլալ: Իւր Մանդակունի մականունը կը ցուցնէ թէ նախարարական ազատ տունէ էր, իսկ բուն ծննդավայրն էր Արշամունեաց (այժմ Վարդոյ) գաւառին Մախնոտ կամ Մախնատ գիւղը (Ասոր. 82): Իւր անուամբ մեղի հասած մատենագրութիւններ կը ցուցնեն թէ յունական ուսմամբ զարգացած էր, և յոյժ հաւանական կընեն Յունաստան ալ գացած ըլլալը, թէպէտ ոչ ուրեք յիշուած կը գտնեմք:

Ս. Մեսրոպայ մահուան ատեն Յովհան աշակերտ մը կը գտնուի իրեն մօտ, որ յետոյ Տիգրանի մէջ խոստովանողական կապանքներ կրելէ ետքը ճի նոյն վերակացութիւն դառնայր յաշխարհին Հայոց» (Կոր. 46): Այդ Յովհանը անհնարին է նկեղեցացին կարծել, որ 404-ին արդէն երիցագոյն քահանաներէն էր, ուրիշ Յովհան ալ չունիմք վերակացութեամբ ծանօթ, Մանդակունին միայն գիտեմք կաթողիկոսութեան հասած, բայց կաթողիկոսանալէ առաջ խոստովանողաբար Տիգրան տարուած լինելը ոչ ոք կը պատմէ, բայց հնար է քաղել այդ կտորէն, որչափ ալ մութ լինի պատմական պարագայ մը հաստատելու համար:

Կաթողիկոսութենէ յառաջ ալ Մանդակունեայն գործի գլուխ գտնուած լինելը կը հետեի ինչ ինչ կիսատ և չփոթ յիշատակներէ: Ըստ մեզ ընդունելի կը թուի ըսել, թէ երբ Գիւտ

կաթողիկոս Տիգրան տարուեցաւ, Մանգակունին ստանձնեց տեղապահութիւնը, և շարունակեց ևս երբ Գիւտ Պերողի հրամանով պաշտօնազուրկ եղած Ոթմուսի մէջ հանդարտութեամբ կապրէր իբրև իրօք կաթողիկոս, և միայն նորա մահուանէն յետոյ Մանգակունին կաթողիկոսի անունն ալ առաւ: Ի դէպ է կրկնել թէ երկուքին մէջ մուծուած Գրիստափորի կաթողիկոսութիւնը չկրնար հաստատուիլ, և պէտք է սովորական ցուցակներէ վերցնել:

Մանգակունայն կենաց նշանաւոր միջոցն է Վահան Մամիկոնեանի շարժման ժամանակը, որուն քաջալերողն եղաւ և հոգևորապէս առաջնորդողը: Շարժումը սկսաւ Պերողի 25-րդ տարին (Փարպ. 406), այսինքն է 481—482 տարին, որ մօտ է Յովհաննի աթոռակալութեան 478 թուականին, և շատ կարճ միջոց կը մնայ նորա բարեկարգական գործունէութեան, որ մեծ տեղ մը կը գրաւէ պատմութեան մէջ: Հետևաբար աւելի հաւանական է ըսել թէ պատերազմի շփոթներուն վերջնապէն և խաղաղութեան վերահաստատուելէն ետքը կատարեց նա ծրարական և կանոնական, բարեկարգական և մատենագրական աշխատութիւնները, թէպէտ և ամենուն մէջ աւելի երիտասարդական ժրութիւն կը փայլի քան ծերութեան հանդարտութիւն:

2. Շփոթ օրեր

Պատմեցինք թէ ինչպէս դառն էր Հայոց վիճակը Գիւտայ ժամանակէն Ատրվշնասպի մարզպանութեան ներքև: Ապստամբութեան առաջին խորհուրդ մը ցրուած էր Գիւտայ Տիգրան տարուելուն առնէն, որ հարկաւ իրեն պատժակից նախարարներ ալ ունեցաւ: Առաջին փորձ մըն ալ, ինչպէս ենթադրեցինք, Դընայ կրակարանին կործանումն էր, այն ալ Վահանայ ուրացութեամբ վերջացեր էր: Ազգը ընկճուած էր, բայց սիրտեր աւելի վառուած: Պարսիկներն ալ զայն գիտէին: Վասակ իւր ուրացութեան ժամանակ ալ ամբաստանուեցաւ Վրիւ Խորխոռունիէն և հազիւ ազատեցաւ իւր ճարտարութեան շնորհիւ (Փրպ. 404):

Այդ միջոցին Պերող Հեփթաղներու հետ պատերազմ ունեցաւ և տկարացաւ: Հայ բանակ մըն ալ գացած էր յԱղուանս ուխտապահ և ուրացեալ նախարարներու գունդերով կազմուած և Ատրվշնասպի գլխաւորութեամբ: Պատերազմէն ետքը հայ բա-

Նախը եկաւ ի Շիրակ, և հիշտ այն միջոցին լուր եկաւ թէ Վախթանկ վրացին սպանեց ուրացեալ Վազգէնը, Ս. Շուշանիկի ամուսինն ու դահիճը, և Պարսիկներէն ապստամբեցաւ Վախթանկ Հոներէ վարձու բանակ ուղած էր, իսկ Հայերը իւրեն հետեւելու կը հրաւիրէր: Շիրակի մէջ հաւաքեալ ուխտապահներ և ակամայ ուրացեալներ հրաւէրը ընդունեցան, բայց Վահանը կուգէին գլուխ ունենալ:

Վահան ալ այնտեղ էր և գաղտնի բանակցութիւններ եղան: Վահան թերահաւատութիւն ցուցուց նախարարաց հաստատամտութեան վրայ, և այն ատեն միայն համոզուեցաւ, երբ ասոնք յայտնեցին թէ ոչ Յունաց և ոչ Հոնաց վրայ յոյս կը դնեն, այլ աւելի կընտրեն մեռնել, քան թէ այս կերպ ապրել: Վահան ալ խոստացաւ մինչև իսկ իւր պատանդ գտնուող Վարդ եղբօր սէրը զոհել, Աթիկ Բջնեցի քահանայն, որ բանակին հետ էր, աւետարանը հանեց և անոր վրայ երդուան ուխտապահներուն հետ կեղծ ուրացեալներն ալ: Պերոգի 25-րդ տարին էր (Փրպ. 406), որ է 481—2 տարին, բանակը ձմեռոյ մտնելու վրայ էր (Փրպ. 436), ուրեմն 481 տարւոյ աշնան մէջ Վահանեանց շարժումն ալ սկսաւ:

Խորհուրդին գիշերը Վարազշապուհ Ամատունի եղելութիւնը մարզպանին իմացուց, որ նախ Անի (Փրպ. 415), և անտի Արտաշատ բերդը փախաւ (Փրպ. 416), և անտի ալ Ատրպատական գնաց և աղատեցաւ, մինչ Գաղիշոյ Խորխոռունի գերի ինկաւ (Փրպ. 416), և հաւանաբար սպանուեցաւ, որովհետև այլ ևս անունը չիշուի: Ուխտապահները առանց դժուարութեան Դուինը գրաւեցին և առժամեայ կառավարութիւն ալ կազմեցին, Սահակ Բագրատունին մարզպան հռչակեցին և Վահան Մամիկոնեանը սպարապետ: Յովհան կաթողիկոս ալ անոնց հետեւեցաւ և Դուին գնաց նոր գործառնութեանց նախագահելու և աստուածային օրհնութեամբ օժանդակելու (Փրպ. 421): Ատրվշնասպ նոր բանակով դարձաւ, բայց Ակոռիի պատերազմին մէջ սպանուեցաւ և յաղթութիւնը Հայերուն մնաց, հակառակ Գարշոյ Խորխոռունւոյ դասալիք մատնութեան: Վաթղիկոսը մեծ հանդիսութեամբ աօնել կուտայր այդ անդրանիկ յաղթութիւնը:

Յուրտեբը սկսելուն գործեր դադարեցան և այնպէս անցաւ 481—2 ձմեռը: Վահան հրաւէր կարգաց Արծրունեաց, Անձևացեաց, Ռշտունեաց և Մոկաց նախարարներուն, և միայն մաս-

նաւոր օգնութիւններ ստացաւ Յովհան Անձնացի և Ներսէհ Նրուանդունի ռւստապահներ, աւագ շարթուն մէջ Առեստի մօտ Սևուկ Անձնացւոյն և Յովհան Մովսէսեան ընդգրկութիւնը վանելով, զատիկը Վահանի հետ ըրին ի գուրն (482 ապրիլ 25)։ Բայց յանկարծ Պարսից գալուստը լսուեցաւ։ Վահան դէմ քաշեց և Արտազու դաշտին մէջ Ներսէհապատի յաղթութիւնը տարաւ, Աւարայրի պատերազմէն զրեթէ օրը օրին 31 տարի ետքը։ Յոհան կաթողիկոս մէկտեղ եկած էր և աղօթքով ու քարոզով մարտակից էր Վահանեանց (Փրպ. 426)։ Յոնկարծ Վարդ ալ հասաւ պատանդութենէ ազատած։ Վահանի համար բարեգուշակ եղաւ, վասն զի ըսած էր որ եթէ իւր գործը Աստուծոյ հաճոյ է՝ իւր եղբայրը կազատէ (Փրպ. 452)։ Իսկ Վասակի համար հակառակը կարծուեցաւ, վասն զի ըսած էր, թո՛ղ Վարդը ազատած տեսնեմ և այնպէս մեռնեմ (Փրպ. 456)։

Ներսէհապատի յաղթութիւնէն ետքը Վահան պարտաւորուեցաւ օգնութեան երթալ Վախթանկին, հաստատուած դաշտակցութեան համեմատ, թէպէտ կապած ունէր անոր վրայ։ Ճարմանայնու պատերազմը Կուրի դաշտին մէջ, ամրան սաստիկ տաքերուն տեղի ունեցաւ և յաղթութիւնը Պարսից մնաց։ Վրաց նենգութեամբ (Փրպ. 468) և Հայերէն ոմանց ուխտագրութեամբ։ Սահակ Բագրատունի և Վասակ Մամիկոնեան մեռան, Հրահատ Կամարական և Յազդ Սիւնի գերի ընկան, և Վահան Տայոց լեռները ապաւինեցաւ (Փրպ. 467)։ Միհրան Պարսից զօրավարը Վահանայ հետ բանակցելու ատեն ետ կշռուեցաւ։ և Վահան ազատօրէն ուխտը կատարեց ի Ս. Էջմիածին, և նորէն 482—3 ձմեռը անցուց ի Դուին կաթողիկոսին հետ, որ Ներսէհապատէ եկեր էր այնտեղ։

Միհրան պարսիկ զօրավարը ի միասին կը տանէր երկու գերեալ սեպուհները, և Ներսէհ Կամարական Պարսից կը հետնէր եղբայրը ազատելու։ Բագուանու Ս. Գրիգորի եկեղեցիէ օթեան մը առաջ Հրահատ յաջողեցաւ փախչել և Ներսէհին միանալ (Փրպ. 482)։ Այլ այս պարագայն ծանրացոյց Յազդի կացութիւնը։ Միւս օր Բագուանայ մէջ Գրիգոն Սիւնիին գրգռութեամբ Յազդ Սիւնին ատեն կոչուեցաւ և ուրացութեան հրաւիրուեցաւ, և մերժելուն համար գլխատմամբ նահատակուեցաւ Ս. Գրիգորի մատուռին մօտ, հոռի ամսոյ 16 ին, որ է 482 սեպտեմբեր 12, կիրակի օր, և նոյն մատրան մէջ ամփոփուեցաւ (Փրպ. 488)։

Այս ձեռնարկն մէջն էր որ Սահակայ և Վասակայ կենդանի լինելուն սուտ զրոյցներուն վրայ Մուշեղ Մամիկոնեան մասնաւոր գնդով ձեռնապատ լեռներու վրայ թափառեցաւ: Իսկ 483 գարնան Զառմէհր Հազարաւուխտնոր բանակով Դըւնայ վրայ յարձակեցաւ: Վահան դէմ ելաւ և «Քաջաբար փախուտ»-ով (Փրպ. 501) Խաղտեաց լեռները ապաւինեցաւ: Ելլ Որդի Դիմաքսեան և Քաջաջ Սահառունի պատերազմի մէջ ինչպէս, և Յովհան կաթողիկոս ձիէն իյնալով կիսամահ մնաց, մինչև որ ոմանց օգնութեամբ դարձաւ ի Դուին և ժողովրդեան երկնալով քաջալերեց և միաթարեց (Փրպ. 502): Հազարաւուխտ մտաւ ի Տայս, երկու Կամսարականներուն կիները՝ գերեց և պահեց իբր գրաւակաւ: Վահանեանք մեծ պատերազմէ խուսափելով ամառը անցուցին, մինչև որ Հազարաւուխտ ալ Պարսկաստան դարձաւ աշնան մօտերը, երբ արդէն հնձողներ Կարնոյ լեռնակողմները կաշխատէին (Փրպ. 516): Այդօրէն յոյսէ պէտք է դնել Տեառնթագ Արշարունւոյն նահատակութիւնը Հազարաւուխտի ձեռք (ասող. 81), թէպէտ պարագայք անյայտ կը մնան:

Շապուհ Միհրան որ Հազարաւուխտի յաջորդած էր, ձեռնարկն մէջ ալ Վահանեանները հալածեց, որք Արշամունեաց և Հաշտենից կողմերը իջած էին: Ասոնց թիւը՝ շատ նուազած էր (Փրպ. 526), հարկաւ ցուրտին և նեղութեանց պատճառով: Յաջորդութիւնը աւելի մօտ գտնուեցաւ, երբ աւելի հեռու կը կարծուէր: Շտեայ պատերազմին մէջ Դղիհոն սպանուեցաւ, և Վահան պաշարումէ ազատեցաւ: 10 օր ետքը երբ Շապուհ Բասենոյ Ալվար գիւղը կը գտնուէր (Փրպ. 541), 484 տարւոյ գարնան սկիզբը լսեց Պերոզի Հեփթաղաց պատերազմին մէջ յաղթուելը և սպանուելը, և ուրիշ պարսիկ զօրավարաց չնման ինքն ալ բոլոր բանակով բնիկ երկրին պաշտպանութեան՝ զնացո՞ւ Վաղարշ թագաւորեց իւր եղբօր տեղ և խաղաղական կառավարութեամբ ջանաց ապահովել թագաւորութեան՝ ամբողջութիւնը:

3. Խաղաղ օրեր.

Այս վայրկեան սկսաւ Վահանայ վերջնական յաջողութիւնը: Ազգն բովանդակ զգաց նախախնամական Արշոյն խոյսելութիւնը և բոլոր ուխտապահներ Վահանայ շուրջը ամփոփուեցան, Վաղարշապատու կաթողիկէին մէջ ուխտի մեծ հանգէս մը կատար

րեցին աղօթիւք և երգովք, աղքատաց օգնութիւններով և եկեղեցւոյ նուէրներով: Յովհան կաթողիկոս ցնծութեանց նախախազահեց: Սահակ Բագրատունւոյ մահուանէ ետքը առժամայկառավարութեան նոր պետ մը չգրուեցաւ, և հարկաւ այն աչ Վահանի մնաց սպարապետութեան հետ: Բայց որովհետև Վահան գրեթէ վտարանդի կը թափառէր, արժան է ըսել թէ Դրւնայ ոստանին մէջ ինքն կաթողիկոսն էր, որ ազգին ամեն պէտքերը կը հոգար:

Ճիշտ այդ կէտին կը յիշէ Փարպեցին Վաղարշապատու կաթողիկէին վերաշինութեան սկզբնաւորութիւնը, «զոր հիմնարկեալ նորոգեաց մեծապայծառ շքեղութեամբ զհնացեալ գործ նախնեաց իւրոց» (Փրպ. 544), և այս նորոգութեան հետ կապուած է Փարպեցւոյն անունը, զի իւր ալ այնտեղ պաշտօնավարութիւնը սկսաւ «ի նմին աւուր յորում հիմն արկաւ տեղւոյդ» (Փրպ. 666): Փարպեցւոյն անունը յիշեցինք երբ ի մանկութեան խաղակից և սննդակից էր Վահանայ և եղբարց (Փրպ. 644): Հարկաւ աստի սկսաւ նոցա մօրեղբօր Աղան Արծրունի վարդապետին աշակերտեցաւ (Փրպ. 644), անկէ ետքը «ըստ վարդապետացն հրամանի գնաց ի Հոռոմս» (Փրպ. 642), և յունական ուսմանց պարապեցաւ (Փրպ. 656), և ի դարձին քահանայացաւ, եթէ կանուլս քահանայացեալ չըսեմք:

Այդ միջոցին Ղազար Կամսարականաց մօտ ապրեցաւ «յամենայն ամբոխան» (Փրպ. 643), և այդ բառերով կուզէ հարկաւ ակնարկել Դրւնայ կրակատան գործոյն: Իսկ «յամս նուաճման» Վահանայ (Փրպ. 643), այսինքն Վահանայ ուրացութեան միջոցին, Փարպեցին յուսարեկ Սիւնեաց լեռներուն մէջ ճգնելու գնաց: Այդ կերպով Վահանայ ուրացութեան ակնարկելը կը հաստատուի նոյն իսկ Վահանի այդ իրողութիւնը «կործանումն» կոչելէն (Փրպ. 478), և հարկաւ ուրիշ որեւէ փորձանք չպիտի կարենար Փարպեցին յուսահատեցնել և փապարներու մէջ ճգնաւոր մը դարձնել, Մովսէս անունով ծեր կրօնաւորի մը քով: Մուշէ եպիսկոպոս Սիւնեաց, հաւանաբար հին ընկեր մը, արգահատեցաւ Ղազարու հոգեկան վիճակին վրայ, և գոնէ ամառները իրեն հետ հովասուն տեղեր կը տանէր մխիթարելու և հանդարտելու համար:

Սրբ Վահան համարձակ իր քրիստոնէութիւնը հռչակեց և պաշտպանել սկսաւ, անձամբ գնաց աւետել և մխիթարել և ի միասին բերաւ Սիւնեաց առանձնութենէն, և այս վայրկե-

յն է պէտք է նկատել Փարպեցին իբրև յամենայնի ընկերակից և գործակից Մանդակունւոյն, որուն վրայ այնչափ զարմացմամբ կը խօսի և բոլոր եղելութիւնները այնչափ մանրամասնութեամբ և ոգևորութեամբ կը պատմէ, որ անհնար է ինքն ալ անոնց մէջ եղած չլինի: Շապուհ Միհրանի քաշուելէն յետոյ, Վահան իբրև գիտակ դրեց փոխաբերութեան, ներքին կարգադրութեանց ձեռնարկեց, և առաջին գործերէն մին կաթողիկէին նորոգութիւնը եղաւ, և ինքն Վահան տարաւ Փարպեցին և այդ գործին գլուխ դրաւ (665):

Միջադէպ մըն ալ կը պատմուի այդ առթիւ.

«Գիւտ կաթողիկոսի եղբօրորդի երանելի Յովհաննէս» ոմն պաշտպանութիւն կընէր որ կաթողիկէին պաշտօնը տրուի ոմանց որ Սևկոյ դախտին մէջ Վահանի դիմացը ելնելով կաշառք ալ կառաջարկէին: Վահան բարկութեամբ մերժեց խնդրողները և Տէր Յովհաննէսն ալ մեղադրեց պաշտպանութիւն ընելուն համար» (Փրպ. 670): Ոմանք կարծեցին թէ այդ Յովհաննէսը նոյն ինքն Մանդակունի կաթողիկոսն է, սակայն հարաւարեակ նախարարազուն Մանդակունի մը հիւսիսաբնակ հասարակ Տայեցի Գիւտին եղբօրորդի չլընար ննթադրուիլ: Իսկ *երանելի* ածականը կաթողիկոսի պատուանունն չէ, այլ լոկ մեռած լինելը ցուցնող, ինչպէս մեր այժմեան *երջանկայիշատակ* և *հոգեւոյս* ածականները. և ըստ այսմ միայն Յովհաննէսը պէտք մեռած ըսել նամակի գրուելուն տարին, որ բաւական ետքն է: Կաթողիկոսի եղբօրորդի եպիսկոպոս մըն ալ շատ դիւրաւ կընար պաշտօնաբաշխութեանց առիթներէն ազդեցութեան կամ շահու միջոցներ ստեղծելու վարժ ըլլալ: Չմոռնանք դիտել թէ թերևս ի դէպ էր կէտը փոխել և ընթեռնուլ. զպատգամս Յովհաննէս՝ Երանելոյն Գիւտայ կաթողիկոսի եղբօրորդւոյն»։ Վասն զի ստորեւ միայն «Յեառն Յովհաննայ» կըսէ պարզապէս (Փրպ. 670, 671):

Վաղարշ Թագաւորելուն յաջորդ օրը (Փրպ. 547) Հայոց գործով զբաղեցաւ. Հազարաւուխտ և Շապուհ որք Վահանի դէմ պատերազմած էին, իրենք սկսան Վահանը արդարացնել: Վաղարշ հաճեցաւ և Նիխոր Վչնասպդատ պատգամաւոր զրկուեցաւ, ձեռքի տակ ապահովութեան բանակ պահելով: Բանբերներ գացին և եկան, ինքն Վահան ալ Նիխորի հետ տեսնուեցաւ, և վերջնական կերպով ընդունուեցան Վահանի պայմանները: 1. Քրիստոնեայք ազատութեամբ իրենց կրօնքը պաշտեն:

2: Ուրացեալներու և անարժաններու պաշտօններ և տառու-տիրութիւններ չտրուին: 3. Հայոց երկրին խնդիրները թագաւորին դատաստանին երեսն ուղղակի: Վահան բանակով գացեր էր առ Նեխոր և դրած էր զայն Արտաշու Նդինդ գիւղը, և Աւարայրի նահատակութիւնը և Ներսէսապատի յաղթութիւնը կը լրանային Նդինգի խաղաղութեամբ, միեւնոյն Արտազեան դաշտին մէջ:

Խաղաղութիւնը վերջնական ընելու համար որոշուեցաւ որ Վահան Վաղարշի ներկայանայ, և իբր բարեկամութեան առհաւատչեայ գունդ մըն ալ դրկէ ապստամբ՝ Զարեհի դէմ, որ Պերդդի որդի էր և կուզէր թագաւորութիւնը խլել: Վահան Դուին դարձաւ և Լուսաւորչին նշխարաց օրհնութիւնն առաւ Յովհան կաթողիկոսին ձեռքէն և նախարարաց ընկերակցուած թեամբ ուղևորեցաւ ի Տիգրան: Վրէն Վանանդացի օգնական գունդին զօրավար նշանակուեցաւ, և Վահանէ առաջ ճանապ ելաւ: Վաղարշի ցուցած բարեկամութեան և պատուոյ նշանները ալ աւելի մեծ եղան. բոլոր ուխտապահներ փառաւորուեցան և ուրացեալներ անարգութեան և մերժուեցան: Վահան սպարապետ ալ անուանուեցաւ, իսկ մարզպանութեան ընտրուեցաւ Անդեկան պարսիկ, զոր խելացի և մտադիր և իմաստահայեաց կանուանէ պատմիչը (Փրպ. 614): Կաթողիկոսն ի գլուխ մեծամեծաց և ժողովրդոց դիմաւորեց զՎահան, և նախ Վաղարշապատու կաթողիկէին մէջ գոհացողական պաշտօն կատարելէ յետոյ, հասան ի Դուին: Այս ամենը տեղի ունեցաւ 484 տարուոյ աշնան մօտ:

Անդեկան քիչ մը ատեն պաշտօնավարելէն ետքը խորհ հուրդ տուաւ մարզպանութիւնն ալ Վահանի յանձնել, թէ երկրին և թէ գանձին համար աւելի շահաւոր տեսնելով: Անձամբ ալ Տիգրան գնաց (Փրպ. 616), և Վաղարշը համոզեց: Վահան Մարզպանութեան հրովարտակը առնելուն կաթողիկոսին դիմեց, յատուկ տօնախմբութիւն մը կազմուեցաւ սաղմոսներով և ընթերցուածներով կաթողիկոսին կարգադրութեամբ՝ և բոլոր քաղաքին և մեծամեծաց ներկայութեամբ: Թէպէտ՝ օրը յայտնի ըսուած չէ, այլ գրեթէ ստոյգ է 485 տարուոյ զատկին կամ քիչ ետքը դնել այդ հանդէսը:

Մանգակունտոյ այն օրուան ատենաբանութիւնը ընդարձակօրէն յառաջ բերած է Փարպեցին (Փրպ. 622—630), այնպիսի անարուեստ և կցկտուր կերպով մը, որ պէտք է ը-

սենք թէ ուզած է հաւատարմութեամբ ըսածը և յիշածը աւանդել ընդհատ նախադասութիւններով, առանց իւր կողմէն բան մը աւելցնելու կամ կապակցութիւններ յօրինելու: Ատենաբանութեան արտաքին ձևը յղկեալ չէ, բայց տնայատմելի է զգացումը և բարձր է միտքը: Նկատելի է թէ ինչպէս տնկելոց հանդէպ ներողամտութիւն կը քարոզէ, թշնամեաց սէր և անարգելոց արգահատանք, և կուզէ վանել արդար վրէժխնդրութեան մտադրութիւնը: Ուխտապահաց լաղթութեան և ուրացելոց կորագլուխ տնկման պահուն կը վախնայ Մանդակունին թէ Վահանեանք ամեն իշխանութիւն ձեռք անցնելով, ուրացելոց գլուխը պիտի դարձնեն անոնց ըրած չարիքը, կը յիշէ թէ առնոք ալ իւր հօտին մօլորեալ ոչխարներն են, թէ ինքն այդ անտուակներուն ալ հայրն է, և անոնց պաշտպանութեան համար կը խօսի, յաղթութեան և ցնծութեան ամենափառաւոր վայրկեանին մէջ: Այդ ծառը և այդ զգացումը Մանդակունւոյն վեհ հոգւոյն և բարձր մտաց և ճշմարիտ հովուութեան լուսաւոր փաստն է: Անով կը փակէ Փառպեցին իւր պատմութիւնը և աւելի լաւ կերպով չէր կարող վերջացնել:

4. Վերջին օրեր

Փառպեցիին պատմութեան հետ մեր պատմութիւնն ալ կարծես կը փակուի, այլ ևս միապաղաղ և ճոխ պատմութիւն չենք ունենար և կցկտուր յիշատակներ իրարու մօտեցնելով, և մէջերն ալ համեմատութեամբ լրացնելով կը պարտաւորուիմք բաւականանալ: Վահանի մարգպանութեամբ խաղաղութեան միջոց մը կը սկսի, և պէտք ունէր երկիրն այսպիսի հանգարտութեան իւր երկարատև աւերածներէն ոգի առնելու համար: Վահան սկսաւ երկիրը բարեկարգել, Յոհան սկսաւ եկեղեցին բարեգարգել, և այդ առթիւ յիշեմք ինչ որ Մանդակունւոյն եկեղեցական գործունէութեան վրայ ցրիւ աւանդուած կը գտնեմք:

Նախ իւր տնունը գրուած է ժամագրքին ճակատը՝ Սահակ և Մեսրոպ և Գիւտ անուններէն ետքը չորրորդ և վերջին, որոշ կիմանա՞մք թէ Թարգմանչաց դարուն կարգադրութիւնք՝ որք Սահակով սկսան, Մանդակունւով փակուեցան, և անկէ ետքը իբր հաստատուն նուիրագործուեցան և մնացին: Միայն հեռու ժամանակներու մէջ Օձնեցին և Շնորհալին այդ ծիսա-

կան կարգադրութեանց մէջ փոքր յաւելումներ կամ փոփոխութիւններ մուծած են: Ժամագիրքին աղօթքներէն ուղղակի Մանդակունւոյն տրուած են գիշերապաշտաման, *Ջարթուցեալքս քարոզը* և *Ջըէն զոհանամք աղօթքը* (Սձն. 28) և երեք ճաշունքներուն մեծ քարոզներն ու աղօթքները որք այժմ մեծ պահոց յատկացուած են. Նիրակ. 20 և Ժամագիրք), բայց դեռ ուրիշներ ալ կրնան Մանդակունւոյն եղած լինել: Շարակոններէն ալ պիտի ունենայ բաւական մաս մը. թէպէտ սովորական ցուցակներուն մէջ իրեն վերագրուած Հովհիսիմեանց համարձին յետագայ դարու գործ կերկի, բայց հնադոյն ճանչցուած շարականներուն Մանդակունիէն յարմարագոյն հեղինակ մը ցուցնել դժուար է: Աւելի մանր զննութիւններ մատենագրական հետազոտութեանց կը պատկանին:

Ծիսարանի կամ մաշտոցի կարգաւորութիւններէն շատեր ալ Մանդակունւոյն տրուած են, կարգ մկրտութեան, ձեռնադրութիւն սարկաւազի և քահանայի և եպիսկոպոսի, օրհնութիւն եկեղեցւոյ (Ասող. 82), որ և հիմնարկէք եկեղեցւոյ, օրհնութիւն ժամահարի, օրհնութիւն սկիհ և մաղզմայի, խաչօրհնէք, և պսակ (Կիր. 20), և թերևս ուրիշներ ալ որք ընդհանուր յիշատակութեանց ներքև պարունակուած են. Պատարագամատոյցն ալ՝ Աթանասի կոչուած Աղէքսանդրեան պատարագամատոյցին հետևողութեամբ կազմուած՝ Մանդակունւոյն կը տրուի (Ասող. 82):

Կանոնագիրքն ալ Մանդակունւոյն անուան ներքև ինքզլուի կանոններ ունի, տօնից և պահոց վրայ, և ընդարձակ կանոն մըն ալ եկեղեցականաց գիտութեան և արժանաւորութեան վրայ (Կան. 210): Կանոնները բնականաբար ժողով մը եղած կենթադրեն, և իրօք ալ Օրբելեան կը յիշէ թէ Վիգորին Շահապիվանի, ուր էր Յովհան Մանդակունի, արարին կանոնս եկեղեցւոյ (Օրբ. Ա. 97): Շատ ալ հաւանական է որ խաղաղութեան վերահաստատուելէն յետոյ Մանդակունին ժողով մըն ալ գումարեց ի Շահապիվան, և տյնտեղ հաստատուեցան Մանդակունւոյ կոչուած կանոնները, որոց պարունակութիւնը այդ ենթադրութեան հակառակ բան մը չցուցներ: Բայց դժուարին է կարծել Օրբելեանի հետ թէ նոյն ժողովոյն ներկայ էր նաև Անանիա Սիւնեաց եպիսկոպոսը, որ 450 տարւոյ Արտաշատու ժողովոյն մէջ գտնուած էր (Փրպ. 138). թէպէտ 85 տարիներու հեռաւորութեամբ գումարուած երկու

ժողովներուն միանգամայն ներկայ եղած ըլլալ անհնարին են-
թադրութիւն չէ, այլ Փարպեցւոյն պատմութեամբ արդէն Մու-
շէ էր Սիւնեաց եպիսկոպոսը Վահանի ուրացութեան միջոցին
(Փրպ. 613), և ըստ Օրբելեանի, Անանիայի և Մուշէի մէջ տեղ
ուրիշ երկու եպիսկոպոսներ ալ եղած են, Նուն 8 տարի և
Գաղատ 17 տարի (Օրբ. Բ. 246), որ անհնար կընէ Անանիան
և Մանդակունին ժամանակակից ընդունել 485 տարին, հաւա-
նական թուական Մանդակունւոյն ժողովին:

Մանդակունին երբ մատենագիր ալ յօրինած է «զճառս
խրատուց» (Վարդ. 55), կամ լաւ ևս «զճառս զգուշացուցիչս
դիատաւորական կենցաղոյս՝ որ բերէ զօգուցն փրկութիւն»
(Յովհ. 79): Իրօք ալ Մանդակունւոյ ճառք մակագրով հատոր
մը հրատարակուեցաւ ի Վենետիկ, բայց ինչպէս հրատարակող-
ներն ալ կը դիտեն, նոյն ճառերէն սմանք երբեմն Նփրեմի և
Ոսկերեքանի անուամբ ալ կը տեսնուին, նոյն իսկ ոմանց ի-
մասուն ու ոճը չեն համաձայնեց տեղական հանգամանաց: Այ-
սու հանդերձ Մանդակունւոյն մատենագրական արժանիքը իր-
մէ չկապտուեր, եթէ նախկին Ս. Հարց գործերէն օգտուած լի-
նելն ալ ընդունիմք: Վարդան պատմիչ կըսէ ևս թէ Վա թարգ-
մանեաց զԵրկրորդ Կորնթացւոց թուղթն և զՅոհանն» (Վարդ.
55), բայց չիօրթ է թէ արդեօք ընդհանուր Ս. Գրոց թարգմա-
նութենէն մաս մըն ալ Մանդակունւոյն կը հանէ, թէ ոչ Եր-
րորդ (և ոչ երկրորդ) Կորնթացւոց թղթին և Յովհաննու Յայնաու-
թեան վերջամասց գիրքերը կուզէ ակնարկել:

Մանդակունւոյն բարեկարգիչ գործունէութիւնը կը գը-
րաւէ ամբողջաբար իւր կենաց վերջին մասը. «Եւ այլ բազում
օգուտս գործեաց ի կեանս իւր» (Վարդ. 55): Նաև երկրին շի-
նութեան և եկեղեցեաց պայծառութեան համար ալ գործակից
էր մարդպանին, որ կը գործէր «Թելադրութեամբ և խրատու
և աղօթից նպաստիւ սուրբ հայրապետին Յովհաննու Մանդա-
կունւոյ» (Յովհ. 79): Միևնոյն ժամանակ Ղազար Փարպեցի
կաթողիկէին շինութեան և պայծառութեան աշխատած ատեն,
իրեն հովանի և պաշտպան ունէր հաւասարապէս երկու ան-
բաժին ամուսնիք, Յովհանն ու Վահանը, Մանդակունի կաթո-
ղիկոսը ու Մամիկոնեան մարդպանը, որ անուան աղաւաղմամբ
Մանգնոս մարդպան ալ կոչուած է պատմութեանց մէջ (Կիր.
21, Սամ. 71) երկու մեծամեծ անձեր, որոց խաղաղասէր ար-
գասիքը գծադրաբար մանրամասնօրէն հասած չէ մեզի:

Մանդակունեայն կաթողիկոսութեան տեղողութիւնը երկու տարբեր, այլ կատարելապէս հաստատուն ձևով նշանակուած է պատմագրաց և ցուցակագրաց մօտ. կէսը 6 տարի կուտան և կէսը 12, և այդ երկու անհամաձայն թիւեր անայլայլակ կերպով կը կրկնուին: Դժուարին է գրչութեան կամ տառի սխալ մը տեսնել այդ տարբերութեան մէջ, ինչպէս և դժուարին է 6 տարւոյ համառօտ տեղողութեան մէջ ամփոփել Մանդակունեայն բազմադիւն և բազմակողմանի կաթողիկոսութիւնը: Մեք ժամանակագրութեան պահանջներն ալ նկատի առնելով 12 տարին կը վերադասեմք. բայց այնպէս որ 6 տարիներ զետեղուին 484 ի խաղաղութենէն առաջ, և 6 տարի ալ անկէ ետքը խաղաղաւէտ պաշտօնավարութիւն ունեցած լինի Մանդակունին արքունական հաստատութեամբ զօրացեալ. զոր հարկ է ընդունել Վահանայ սպարապետութեան հետ միևնոյն ժամանակ: Մանդակունին կաթողիկոսացաւ ուրեմն 473-ին, և խռովայոյդ օրեր անցուց մինչև 484, այն ատեն արքունական հաստատութեամբ նոր պաշտօնավարութիւն սկսաւ, և 6 տարի ևս խաղաղական հայրապետութենէ յետոյ հանգեաւ 490-ին. տարիքը ստուգիւ 75 է վեր, և հաւանաբար 80-ի հասած պէտք է ըսել: Մահուան պարագաները և գերեզմանին տեղը անծանօթ են պատմութենէ և աւանդութենէ, Տօն և յիշատակ ալ հաստատուած չէ, բայց արժան էր որ ամեն կերպով հուշակուէր շինուածսէր» (Վարդ. 55), և «Թարգմանիչ» (Կան. 218), և «Սուրբ» (Փրպ. 612) Հայրապետիս ճանունը:

Ա. ԲԱՅՔԷՆ ՈԹՄՍՍԵՑԻ

1. Ղազար եւ Բաքէն.

Կաթողիկոսութենէ առաջ Բարգէնի անունը յիշուած չէ, և ոչ ալ վրան պատմական տեղեկութիւններ ունիմք. Իւր հայրենիքին անունը, որ է Վանանդ գաւառի Ոթմուս գիւղը, մտածել կուտայ թէ պէտք է տեղւոյն պատեհութեամբ աչակերտած լինի Գիւտ կաթողիկոսին, և այդ հովանաւորութեամբ բարձրացած, և վերջապէս կաթողիկոսութեան կոչուած, Վահանայ մարգպանութեան խաղաղ և հանդարտ միջոցին: Ներքին գոտութիւնը և կուսակցութիւնը շատ կը բռնանին և լաւ կ'աճեն հան-

դարաւ մթնոլորտի մէջ. և հեռուէ հեռու այսպիսի մի բան ճշմարտութեամբ կը տեսնեմք Վահանայ մարգարանութեան խաղաղ և ապահով միջոցին մէջ, և բոլոր մեր եզրակացութիւնները կը հիմնուին Փարպեցւոյն առ Վահան թղթոյն վրայ, որ հին ժամանակաց եկեղեցական ներքին կեանքին միակ տեղեկագրութիւնն է:

Փարպեցւոյն կաթողիկէի տաճարին և նախկին հայրապետանոցին մէջ վարած պաշտօնին սկիզբը զրինք Վահանի սպարապետութեան տարին: Հարկաւ այդ ժամանակին ևս գրեց իւր պատմութիւնը, զի ոչինչ այլ պատճառ չենք կրնար գտնել թէ ինչու Վահանայ մարգարանութեան գործերը չգրեց. բայց եթէ որ պատմութիւնը այդ միջոցին աւարտեց: Իսկ թէ ինչպիսի պատմութիւն վրայ մնաց Փարպեցին չեմք գիտեր, զի բոլոր թղթոյն մէջ բան չըսեր. այլ կը յիշէ ուրեք թէ Վիանգամ և երկիցս ջարդեցաւ բոլոր գահն յանհաստատութենէ շինուածոյն այլ (թէ) գլխիցինան... գերեւելիս գործ պէտք է ընդունէր տեսնողը (Փրպ. 667): Եթէ Ղազար աւեր տեղ մը առնելէ և յարդարելէ ետքը, միանգամ ջարդուած, դարձեալ չտկուած, և դարձեալ ջարդուած, և վերջին անգամ նորէն պայծառացած թողուց, ուրեմն Մանդակունւոյն խաղաղութեամբ հայրապետութեան 6 տարիներուն հետ Ղազար ալ շարունակեց Վաղարշապատու հոգաբարձութեան մէջ, և միայն Մանդակունւոյն մահուանէ յետոյ զօրացան հակառակութիւնք և հալածուեցաւ անսիր:

Այդ հակառակութիւնք կանուխ սկսան երբ Գիւտի եղբորորդի Տէր. Յովհաննէսէն պաշտպանեալք Վահանէ մերժուեցան (Փրպ. 670), և երբ Մամիկոնեանց տան աւագ քահանայն ուրիշ աւագ ծառաներու հետ գաղտնի խորհրդակցութեամբ կը ջանային իրենց դարձնել Վահանի պաշտպանութիւնը (Փրպ. 669): Ղազար դաւին անգիտակ իւր շինարար գործը կը շարունակէր (Փրպ. 671). վասն զի կաթողիկոս և մարգարան իրեն կողմն էին: Ահա թէ ինչպէս եկեղեցական կուսակցութիւնք և մեքենայութիւնք խաղաղութեան մէջ ճնեցան և նպատակին հասան, Մանդակունւոյն մահուանէ յետոյ: Շատ բնական է կարծել որ Ղազար՝ մարգարանին ընկերակիցն ու մտերիմը և պաշտպանեալը և կաթողիկէին հոգաբարձուն, յարմարագոյն կաթողիկոսացուն պէտք էր ըլլար, այլ Բաբգէն կընտրուի, վասն զի Ղազար դժպիհ է յետսամիտ կուսակցութեան և կուսակցա-

կան ոգին ծանր զրպարտութիւններ յարուցած էր անոր դէմ:

Զրպարտութիւնք Վահանի վրայ ալ կազդեան վերջապէս, իւր պաշտպանութիւնը կը հեռացնէ Ղազարէն, և Ղազար հալածեալ կը քաշուի Ամիգ (այժմ Տիրարէքիր) և այն տեղէն փառատաբանական թուղթ մը կուղղէ Վահանի, Համազասպ Մամիկոնեանի ձեռքով, յորում Աբեղեանին կամ Աբեղայական խմբին զրպարտութիւնները ցրած ատեն, ծանրապէս կը զանգատի կաթողիկոսին դէմ, որ զինքը պաշտպանեց. կաթողիկոսին անունը չտար, այլ Բարգէն լինելը ակներև է. Փարպեցին մեկնելէ առաջ ուզած է կաթողիկոսին ներկայանալ և իւր պաշտպանութիւնը խօսիլ (Փրպ. 673), իսկ կաթողիկոսն ըսած է. «նա և ի տեսանել իսկ չի խեղճ գեղ առ երկիւղի. դու ասես եթէ գամ բժշկեմ, և կամ թաղեմ. մի գուցէ զգացեալ ուրուք և զիս ընդ քեզ թաղիցէ» (Փրպ. 674): Այդ լեզուն՝ զինքն տկար զգացող և շուքէն վախցող, աթոռոյն վրայ նոր և ընտրողաց շնորհին պարտական մարդու լեզու է. շատ լաւ կը յարմարի կուսակցութեանց մէջ պաշտօնի կոչուած նորընտիր Բարգէնին. բայց յարմարիւր ազգային և եկեղեցական արդիւնքներով զօրացած և աթոռին վրայ ծերացած ութսնամեայ Մանդակունւոյն:

2. Կաթողիկոսութիւն:

Բարգէնին անձին վրայ պատմութիւնը ուղղակի բան մը չուանդեր, և գրեթէ նստաւ ու մեռաւ խօսքերէ ակելի բան մը չունի, Սեբէոս անունն ալ չունի, Ասողիկ երկու տող միայն ունի, և Յովհան Քաղիկեցոյնի խնդիրը մէջ տեղ նետելով ալ, քանի մը տող միայն կը գրէ խնդրոյն վրայ, իսկ Բարգէնի անձին վրայ գրեթէ ոչինչ: Ի չգոյէ ժամանակակցաց՝ մերձաւորագոյնները ասոնք են:

Կաթողիկոսութեան տեղութիւնը Յովհան 5 տարի կը դնէ (Յովհ. 82), և Ասողիկ 3 (Ասող. 82), իսկ մնացեալ բոլոր պատմագիրք և ցուցակագիրք հաստատուն կերպով 5 տարի կուտան և քիչեր 6 (Սամ. 270): Բայց անհնար է այդչափ կարճ տեղութիւն տալ Բարգէնի կաթողիկոսութեան: Մեք երբ Մանդակունւոյն մահը մինչև 490 յետաձգեցինք, ամենէն ընդարձակ ենթադրութիւնն ըրած եղանք, խաղաղութեան սկիզբէն ամբողջ վեց տարի հաշուելով, 484-է 490, և անհնար է 490-է ետքը թողուլ Բարգէնի աթոռ բարձրանալու թուականը:

Իսկ վերջը որոշելու համար պէտք է նկատի առնունք նոյն

Բարգէնի ժամանակ գրուած ժողովական թուղթն առ Պարսս, որ Գիրք Թղթոցի մէջ կը գտնուէի, և չեմք գիտեր թէ ինչու մինչև վերջի ատեններ անտես եղած էր, թէպէտ և ինչ ինչ գրութեանց մէջ յիշատակութիւնն ալ կրկնուած է: Այդ թուղթին համեմատ կաւատայ 18 ըդ տարին է Բարգէնի գումարած ժողովին թուականը: Այդ թուականը կրկնուած է թէ նոյն թուղթին մէջ. և թէ «ժողովոց պատմութիւն» մակագրով Օձնեցւոյն կարծուած գրութեան մէջ: Իսկ կաւատայ 18 ըդ տարին Փրիստոսի 505—6 թիւն է, վասն զի արդի պատմաբանք գրամներու վրայ հիմնուելով ցուցած են թէ կաւատ իւր վրայ համրեց Համասպի 4 տարիները (Նէօլտէքէ 427): Ըստ այսմ հարկ էր գոնէ 490-է 506, այսինքն իբր 17 տարի տալ Բարգէնի կաթողիկոսութեան:

Բայց այսպիսին ալ չբաւեր. զի Հայոց երկըրորդ թուղթին մէջ, նորէն Բարգէն է կաթողիկոսը, իսկ մարգպանն է Վարդ Վահանի եղբայրն ու յաջորդը. և որովհետև Վահանի իշխանութիւնը 25 տարի եղած է, 484-էն 509, աւելին ևս կը յերկաբաձգուի Բարգէնի կաթողիկոսութիւնը:

Եւ եթէ յետս ընդդէմ հաշուենք և Աբրահամ Ազբաթունեցի կաթողիկոսին ընտրութենէն, իւրաքանչիւր հայրապետին տրուած տարիները հաշուենք, 490-է 515 միջոցը ազատ կը մնայ Բարգէնի համար, և փոխանակ 5 տարիներու 25 տարի կաթողիկոսութիւն ըրած կը գտնուի Բարգէն: Վերջին հաշիւը այսինքն Աբրահամէ ետև հաշիւը այդ տեղ մանրամասնել հարկ չեմք տեսներ, միայն թէ հարկ է յիշել թէ Աբրահամու ընտրութիւնը, ըստ ահատերիւր հաշուոյ Ուխտանէսի, պէտք է գրուի Խոսրովու 17 ըդ, է այսինքն 600—7 տարին. և աւելի ճիշտ 607 տարուոյ զատկին յաջորդ կերակէին (Ուխ. Բ. 61):

Բարգէնի կաթողիկոսութեան վրայ ուրիշ տեղեկութիւն չունինք:

Քաղկեդոնական խնդիր:

Միայն իւր օրով յուզուած Քաղկեդոնի ժողովին խնդիրը կայ իբր գլխաւոր նիւթ. հիմնուելով իւր գումարած ժողովին և Պարսկաստանի քրիստոնէից ուղղած թուղթերուն վրայ: Սակայն այդ կէտը Հայոց եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ նոր դիրք մը կը բաժնայ. և խնդրոյն բացատրութեան համար հարկ կը լինի ետև դառնալ և Քաղկեդոնի ժողովին պարագաներն ալ յիշել: Այս պատճառով այստեղ կը փակենք մեր յօդուածներուն շարքը, և Հայոց եկեղեցւոյ առաջին միջոցին պատմութիւնը: Միայն թէ այս ալ ամբողջացնելու համար պէտք կզգամք Լուսաւորչէն առաջ դարերուն և առաքելական քարոզութեան պատմութիւնն ալ քաղել, որով Թադէոս Առաքեալէն մինչև Բարգէն կաթողիկոս, ամբողջ հինգ դարերու և մեր եկեղեցական պատմութեան առաջին միջոցը լրացուցած կը լինիմք: